

Miguel Vicente Pedraz,
 Doctor en Ciències de l'Activitat Física,
 Professor d'Epistemologia de l'Activitat Física
 INEF de Lleó.

EDUCACIÓ CORPORAL I DISTINCIÓ NOBILIÀRIA EN EL “LIBRO DE LOS ESTADOS” DE DON JUAN MANUEL

Resum

El *Libro de los Estados* de Don Juan Manuel es mostra com una de les expressions més clares de l'ambientalència en què es va mantenir la consideració del cos a la Baixa Edat Mitjana cristiana. D'una banda segueix els mandats de renúncia del que és mundà però, alhora, constitueix un cant al cos i a les realitats físiques. Això es posa de relleu, entre altres aspectes, en la consideració principal que confeïx a l'educació física de l'infant cavaller.

Tot i que no és l'única, segons l'imaginari de l'autor, una de les comeses de l'educació corporal consisteix a reafirmar el que la sang per si concedeix als llinatges nobiliaris: l'*excel·lència* que, en ella mateixa, és la millor forma de distinció social. Doncs bé, l'*excel·lència* troba la seva afirmació, sobretot, en la lògica d'aparença i escenogràfica que regeix en els dominis cerimonials i domèstics, és a dir, en una determinada morfologia, un determinat ordre gestual, en determinats hàbits i habilitats, en determinades pràctiques, en la cosmètica, en les concepcions higièniques, en el vestit, etc. que pertanyen a l'univers sublimat i *distingit* del cos en la mesura que per aquests es distin-

gien els actes *excel·lents* dels actes *vils*.

Paraules clau: educació de prínceps, representació del cos, distinció nobiliària, cavalleria, Edat Mitjana.

Els preceptes d'educació corporal a propòsit de l'*ordenació* dels gestos, la mesura i l'autodomini, la moderació en els costums i en el tracte, el bon govern de si mateix, etc. units als

ideals cavallerescos de destresa i vigor, si bé estan ja presents en la producció literària cavalleresca que sorgeix a Europa a partir del segle XII, al voltant de la Primera Creuada, es converteixen en un *lloc comú* en la producció literària de la Baixa Edat Mitjana, especialment en la prosa didàctico-moral de la qual és representatiu, en el context castellà, Don Juan Manuel. Es tracta d'una nova atenció al cos que, si bé posa de relleu el caràcter corporeista de la racionalitat medieval, no deixa de mostrar molts dels elements d'un discurs culte tradicional elaborat contra la *carn*;

Part de l'índex del *Libro de los Estados*

uns elements que porten, en darrera instància, a l'arrelament dels ideals de reducció o minimització gestual característics de la racionalitat modernista a través dels que, a més, es construeix tot un sistema de qualificació social sobre simbologies somàtiques. El que es pretén en aquest article és mostrar com al *Libro de los Estados*, un exemple típic —tot i que singular quant a la forma— de la literatura didàctico-moral de la Baixa Edat Mitjana, el rang social, la dignitat i l'*excel·lència* es posaven de relleu, abans que res, mitjançant trets i actituds que, incorporats a les estructures del pensament i de la sensibilitat col·lectiva, determinaven l'educació i l'estil de vida cavalleresc: una formulació somatocèntrica de l'estatut de la noblesa.

El *Libro de los Estados*, la major contribució de Don Juan Manuel a la literatura castellana després del *Conde de Lucanor*, és un estudi comprensiu de la veritat cristiana i la seva aplicació a la salvaguarda de l'ordre social. Pot ser considerada com una de les obres més representatives de la literatura *sociològica* i didàctico-moral de la Baixa Edat Mitjana peninsular en la mesura que va contribuir, més que cap altra de les seves contemporànies, a difondre els esquemes tradicionals del pensament sòcio-moral, polític, religiós, pedagògic i, en general, filosòfic; uns esquemes en funció dels quals l'ordre del món era determinat de manera teocràtica segons les diverses qualitats universals i que, en l'ordre social, donaven lloc a l'organització estamental i amb ella a la definició de la noblesa com a categoria (corporal) *excel·lent*. Si bé no és un tractat de cavalleria en sentit estricte, hi apareixen alguns dels seus trets més característics: la definició de les qualitats distintives de la no-

blesa que, amb cert caràcter místic, van cristal·litzar en una manera de ser i un mode de vida entre militar, *esportiu* i religiós amb la consegüent observació d'una disciplina estricta. Una disciplina en la qual les manifestacions de les virtuts espirituals i corporals es trobaven indissolublement unides en tant que marques d'exclusivitat.

Construït de forma dialogada (1) a través de dos *Llibres* de cent i cinquanta capítols, respectivament, es tracta d'un conte devot que narra el procés d'educació-conversió d'un infant pagà anomenat Joás, el qual havent assolit la bondat per raó li falta el vernís espiritual que només li pot conferir l'*única llei veritable*. Al pas dels ensenyaments que li donen els seus preceptors Turín i Julio —personificació del mateix autor— Don Juan Manuel elabora una molt completa, tot i que sintètica i no tècnica, recopilació del saber natural i social de la Baixa Edat Mitjana castellana; una recopilació que es revela especialment profusa pel que fa a l'univers simbòlic del cos. En efecte, ja fos com a element imprescindible en la interpretació de la naturalesa dualista de l'home o com a objecte de preocupació en l'anàlisi de les relacions home-natura i home-societat, les referències als cos i l'ús de les metàfores organicistes es mostren com un vector que travessa els discursos fonamentals de l'obra (2).

Deixant per a una altra ocasió el que en l'obra hi ha d'innovació i de continuïtat política i literària, respecte de la consideració del cos cal assenyalar que el *Libro de los Estados* constitueix una de les expressions més clares de l'ambivalència i contradicció en què es va mantenir la valoració de la mundanitat durant la Baixa Edat Mitjana cristiana: si, d'una banda, en qualsevol ocasió que el diàleg novel·lesc discorre al

voltant de l'apreciació cristiana del cos (ànima-cos, espiritual-carnal, celestial-terrenal, enteniment-moviment, etc.) es mostra sever quant a l'acceptació dels mandats de renúncia, per un altre, considerada l'obra en el seu conjunt, constitueix un cant a l'home *en el món* i una glori-ficació de les realitats físiques, especialment del cos humà lluny de tota pràctica ascètica. L'abundant descripció dels *comportaments ordenats* de l'infant i l'emperador, així com la manera en què els plaers corporals havien de ser satisfets per no pecar, constitueixen un reconeixement explícit d'aquests que expressa, en darrera instància, una actitud intramundana; una actitud que posava en crisi la doctrina de l'Alta Edat Mitjana de l'absoluta negació de la *carn* en consonància amb cert moviment europeu que començava a obtenir en els temes i llocs del cos alguns dels recursos figuratius de la socialitat més expressius.

En aquest sentit, les revelacions cristianes que informen el discurs de Don Juan Manuel —plenes en els seus fonaments de les nocions tomistes de sobrenaturalitat, espiritualitat, simplicitat i immortalitat de l'ànima— no suposen una inversió dels valors i dels pressupòsits ideològics tan important com per alterar de manera definitiva el procés de formació iniciat que, al cap i a la fi, és una *iniciació cavalleresca*: aquesta suposa certes atencions a les actituds i destreses corporals i certs usos el contingut dels quals, si bé és matisat pel discurs catequètic, no pot ser absolutament reordenat. Tot i que l'infant Joás pregunta si no seria millor per la salvació de la seva ànima abandonar el seu estat laic, prendre l'ofici de clergue i convertir-se en apòstol de la renúncia ingressant en alguna ordre, la resposta obtinguda confirma, a més de

Començament del Libro Primero del Libro de los Estados

l'obligació de conservar l'estat que li fou atorgat, contribuint amb això a mantenir l'ordre social establert, la possibilitat de reconciliar la cavalleria —al cap i a la fi, una forma d'exaltació corporal— i la fe en el projecte cristià de salvació de l'ànima.

En aquest context, la lògica d'aparència i escenogràfica que regeix els dominis cerimonials i domèstics de la noblesa, els quals feien dels trets corporals la virtualitat distintiva més important (una determinada morfologia i un determinat ordre gestual, determinats hàbits i habilitats, la cosmètica, el vestit, etc. pertanyents a l'univers sublimat i *distingit* del cos) (3) conflueixen contradictòriament en els discursos educatius. Una contradicció que es xifra en la necessitat fàctica d'atendre els processos de socialització de l'infant aprenent (des de la simple criança fins al matallatge de les actituds principesques al costat de mestresses i preceptors, des de l'enduriment físic fins a l'ensinistrament tècnic en arts bèl·liques i recreatives, i des de la higiene fins a les formes de tractament) davant la lògi-

ca llinatgista segons la qual els atributs de l'*excel·lència* eren fruit d'una natura heretada abans que de qualsevol intervenció.

Efectivament, si en l'àmbit cavalleresc medieval la bellesa davant la lletjor, la mesura davant l'exageració o la destresa i el vigor *heroics* davant la fluïdesa, etc., només eren l'expressió externa d'uns altres trets ideològicament més valuosos —els de l'*home interior*, les del *veritable home*— a mode d'indici o signe, aleshores l'educació (cavalleresca) només podia aparèixer com una intervenció teòricament prescindible de la qual, en tot cas, només cabia esperar la confirmació d'unes qualitats que els individus, per la seva *sang*, ja tenien. L'expressió ambigua i asistemàtica de les recomanacions didàctiques davant d'un interès cada vegada més acusat per la correcció en les formes, els modes i les actituds que havia de presentar el príncep en són una prova: en el *Libro de los Estados*, com en la major part dels tractats a l'ús, el discurs pedagògic es limitava, en general, a esbossar o a recordar els ar-

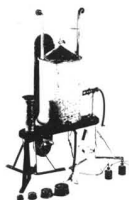
quetipus de comportament sobre els quals se sobreentenia dipositada l'honra, la virtut o la *gràcia* i en la qualitat escenogràfica dels quals provava de reconèixer-se l'aristocràcia; una qualitat escenogràfica que consistia, en darrera instància, a poder mostrar la *perfecció* com una cosa natural i no com el fruit d'un treball i d'un aprenentatge. El mateix Don Juan Manuel, en el *Libro Ensenido*, una altra de les seves obres de contingut didàctic, assenyalava que els preceptors poden fer ben poc per l'educació dels seus deixebles en comparació amb el que suposa la gràcia de Déu —suposadament benigne en els homes de gran estat—:

“...ca el entendimiento et los çinco sesos corporales, et todas las virtudes naturales, non puede aver ende ninguna cosa sinon por la gracia et la merçed de Dios. Ca todo lo que pueden fazer a los moços los que los crían, es que sean bien costunbrados en comer et en beber et en amostarles buenas maneras. Mas quantos maestros et quantos ayos en el mundo son non podrían fazer al moço de buen entendimiento, nin apuesto, nin cumplido de sus mienbros, nin ligero, nin valiente, nin esforçado, nin franco, nin de buena palabra, si Dios, por la su merçed, non lo faze” *L. Ensenido*, III.

I de manera semblant en el *Libro de los Estados*, on diu:

“...ningund maestro non puede a omne aprender a ser esforzado nin las otras maneras que omne ha de haber, si Dios non gelo da o él non las ha de suyo” *L. Estados*, I, XII.

No obstant, l'evidència de les virtualitats de la pràctica educativa que l'experiència semblaven confirmar faria perdre força a l'argument llinatgista de tal manera que, tot i que els fonaments ètics del discurs de la

distinció romanguessin ancorats en la lògica medieval, els discursos destinats a informar la pràctica quotidiana en absolut renunciarien a la instrucció i a la instrucció física. Així ho revelen els innombrables passatges didàctics que en el **Libro de los Estados** manifesten la indefugible necessitat de les intervencions educatives; molt especialment les intervencions físico-educatives com a manera de conferir a la noblesa el vernís esceno-gràfic i d'aparença de la virtut segons un plantejament que podríem qualificar de tímid avenç o canvi de les idees pedagògiques de la civilitat que regirien en els segles posteriors.

D'altra banda, el **Libro de los Estados** comença amb la distinció conceptual entre *formes* i *costums* els quals, a més de constituir un punt de recolzament per a la distinció nobiliària (4), no deixen de ser graus diversos d'aprenentatge (corporal). Les maneres són, segons assenyala en el capítol VI *"toda cosa que ayuda al omne porque pueda fazer lo que non podía fazer tan ligeramente por fuerça..."* (5), mentre que els costums són *"cosas que gana el omne por luengo uso"* (6). En realitat, el **Libro de los Estados** i, en especial, els capítols centrals del **Libro primero** són un *mirall de prínceps* el desenvolupament dels quals gira al voltant de la formació, en gran mesura física, de l'infant. Es pot afirmar, fins i tot, atesa l'extensió i el lloc central que ocupa el tema dins l'obra, que un dels objectius principals d'aquesta consisteix a exposar els processos de socialització dels codis de la vida cristià-cavalleresca i, així mateix, a legitimar la manera en què l'infant cavaller podia assolir millor les maneres i les actituds de l'*excel·lència* tant ètica com corporal; és a dir, els gestos i els gustos distingits que po-

sessin de manifest els atributs d'una natura i un llinatge sagrats i nobles. No hem d'oblidar, respecte d'això, que les intencions didàctiques de Don Juan Manuel estan presents a pràcticament totes les seves obres, de manera declarada. Aquest és el sentit de la utilització de la *fabliella* i l'*enxiemplo*: perquè amb l'esquer de l'amenitat fos assimilat de manera fàcil pels lectors:

"E esto fiz segund la manera que fazen los físicos, que quando quieren fazer alguna melezina que aproveche al figado, por razón que naturalmente el figado se paga de las cosas dulçes, mezclan con aquella melezina que quieren melezinar el figado, açucar o miel o alguna cosa dulce; e por el pagamiento que el figado a de la cosa dulce, en tirándola para sí, lieva con ella la melezina que a de aprovechar" Conde Lucanor, pròleg.

Ara bé, tot i que tots els homes poden ser subjectes d'instrucció i, de fet, és la intenció de Don Juan Manuel que les seves obres serveixin a la majoria, d'acord amb l'ordenació providencial de la natura en què es troba la raó última de l'estructura social, són els infants cavallers els qui més atencions mereixen en la seva formació. Aquests, pel fet de pertànyer a l'estat més alt i més honrat de tots els de la terra, són mereixedors d'una educació especial a càrrec de mestres capacitats per a aquesta tasca, *cuerdos et leales porque los consejen de tal guisa que mantengan las buenas costumbres*, i d'aquesta manera que allò que volen mostrar ho diguin de manera que agradi als qui ho han d'aprendre; que ho diguin quan ho puguin entendre; que siguin raonables i de bones paraules aquells que castiguen els fills dels grans senyors, perquè estiguin ben acostumats i no

tinguin ocasió de desviar-se d'allò que es bo per a l'ànima i el cos, ja que en cap cas és correcte apressar-los ni ferir-los com als homes de menors estats; en fi, que els informin de tres coses:

"La primera, en amar et en temer a Dios. La segunda, que se paguen de estar sienpre con buenas compañías et non ser apartadizos. La tercera que sean bien acostunbrados en comer et en beber" L. **Estados**; I, LXII.

Una formació així, unida al llinatge, havia de conferir al príncep cristià els elements fonamentals de l'ètica cavalleresca: la gràcia, el seny i la vergonya. La primera, per la qual el cavaller es trobava lligat a Déu (7), la necessitaria per enfrontar-se a empreses difícils i perilloses tant per al cos com per a l'ànima. El segon, pel qual se situava en el lloc racional més elevat, li permetia obrar amb talent, seny i prudència (*sufrido* i *manso* o *bravo* i *esforzado*, segons cada cas). La tercera —la *madre et la cabeça de todas las vondades* (8)— per la qual no s'apartava del que és noble, l'atorgaria la consciència de la rectitud moral.

L'objectiu era educar el futur governant com a cap que seria de tota la noblesa i, a partir d'ell, traçar l'avenir del regne en l'ordre de la jerarquia providencial: el monarca, el poder i la dignitat del qual eren concedits per Déu, havia de complir amb les seves obligacions règies de la millor manera possible, és a dir, al si de l'Església catòlica —*en ley et en estado*—, per a la qual cosa s'havia de sotmetre al procés de catequització. Un procés que, segons hem assenyalat anteriorment, no passava de ser un record poc esforçat per part del preceptor cap al seu deixeble dels arquetipus heroics i cortesans, ja que la natura i la gràcia divina ja es feien càrrec de dipositar-hi les virtuts dignatàries. En aquest

sentit, la forma de discórrer els diàlegs i les experiències per les quals passa l'infant Joás amb els seus preceptors Turín i Julio serien sorprenents sota una mentalitat pedagògica moderna en el sentit que des del principi deixeble i preceptors participaven dels mateixos principis ètics —els cristians—, els quals es van desvelant a cada pas de manera aparentment espontània.

És això, potser, el que fa que veiem Don Juan Manuel com un mestre convençut dels seus mètodes i principis. Així, tot i que en algunes ocasions es mostra vacil·lant —per exemple, pel que fa a la manera d'exposar els seus ensenyaments: si *abreviada* o *alungadament*— arriba a conclusions que, com ha assenyalat Benito i Durán (1972, pàg. 487), vol establir com a normes d'educació.

En primer lloc, li preocupa que els ensenyaments estiguin adequats a l'edat de l'infant, i distingeix entre l'edat de criança o infantesa, la de *mocedad* i la de *mancebía*, tot i que per a totes elles compleix l'ideal cristià guiat, primer per dides, després de preceptors i mestres i, finalment, per consellers. Tots ells escollits amb una cura especial d'entre els de gran sang i gran aptitud:

“Et así tengo que una de llas cosas que el enperador más deve catar a sus fijos et a sus fijas es que ayan buenas amas et de tal sangre como es dicho... Et desde que començare a hablar e sopiere andar devenles dar moços con que treben aquellos trebejos que les pertenecen, segunt su edad. Et desde que fueren algún poco entendiendo, deven poner con ellos omnes buenos entendidos, de que oyan sienpre buenas razones et buenos consejos, et aprendan buenas maneras et buenas costumbres” L. *Estados*, I, LXVII.

“Otrosí que los que crían fijos de los señores an muy grand onra et muy grand aprovechamiento, ca si de buena ventura fueren, et sus criados fueren buenos et de buenas maneras, et de buenas costumbres, et de buenos entendimientos, serán las gentes de la tierra bien andantes, et los señores que ellos criaren fazerles an mucha onra et mucho bien, et de las gentes de la tierra serán mucho amados” L. *Estados*, I, XCII.

El procés de formació de l'infant cavaller passava necessàriament per l'adquisició intel·lectual que des dels cinc anys quedava xifrat en la lectura amb *falago et sin premia*, de tal manera que poguessin trobar satisfacció en el fet de llegir les cròniques dels grans fets d'armes i conquestes cavalleresques tan importants en la configuració de l'ètica regida de Juan Manuel. Unit a això, i sense grans preàmbuls, una de les normes fonamentals a l'imaginari pedagògic de Don Juan Manuel, era l'educació corporal.

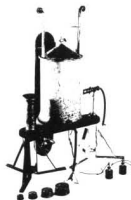
Es pot dir que l'educació corporal continguda al *Libro de los Estados* comença per la nutrició i les cures higièniques del cos: les referències a la bona llet que l'infant havia de mamar així com les prohibicions i recomanacions quant al menjar, la beguda, el descans o les evacuacions, sempre referides a la moderació i la temperança pròpies de la distinció del rang, en són una bona prova. Perquè els emperadors facin les seves obres tal com cal, per estimar i témer Déu, perquè estiguin en gràcia i no caiguin en la seva ira —li diu Julio a l'infant al capítol LIX del *Libro de los Estados*—, han d'ordenar la manera com passen el dia i la nit: s'han de llevar d'hora, encomanar-se a Déu i fer oració al veritable cos de Jesús, caminar i cavalcar, anar de cacera amb seny i mesura per gaudir tal com correspon

Foli 47 del *Libro de los Estados* on Don Juan Manuel es refereix a les costumbres y maneras

a l'ofici de la cavalleria, menjar amb la seva gent el que calgui amb temperança i amb moderació, escoltar cançons i històries de cavalleria dels joglars; ha de parlar i recitar amb plaer perquè la gent en prengui bon exemple, després ha d'entrar a la seva cambra i dormir; quan hagi descansat s'ha de reunir en consell per parlar dels grans fets de l'imperi i resoldre'ls sense mandra ni vagar tot i que siguin difícils i perillosos; quan tot això ho hagi fet s'ha d'asseure a sopar tot parlant amb la seva gent i, finalment, ha d'anar a la seva cambra per donar repòs al cos dels grans treballs soferts no sense abans esmenar el que hagi errat i encomanar-se a Déu. L'emperador, a més, s'ha de protegir tenint cura del seu cos i fent-se protegir:

“...guardar a sí mismo, que es el su cuerpo, en el comer et en el beber, et en el dormir et en el folgar, et en el trabajar et en el andar, et en todos los fen[n]chi-mienntos et baziamientos del cuerpo, et faziéndolos tenpradamente et con mesura, en maera que el

cuerpo lo pueda bien sufrir et se mantenga con razón... deve guardar el su cuerpo trayendo consigo tantos et a tales de qui sea seguro que será guardado, que ninguno non le podrá fazer falsedat contra el su cuerpo, nin con armas nin con viandas nin en otra manera ninguna. Et deve escoger aquellos que entendiere que perteneçen para ello, quel guarden de día, quandoi andudiere cavalgando o por camino o a caça, en aun estando en su casa; et otrosí quel guarden sus viandas, adobándolas et trayéndolas tales de quien él sea seguro. Otrosí, le deven guardar de noche... en guisa que ningún mal omne non le pueda enpesçer por fuerça nin por maestría engañosa... Et deve guisar que ande él sienpre vestido de paños mejores et más preçiados que las otras gentes de su corte, et eso mismo deve fazer en las vestias et en sus ensellamientos... [Et], señor infante, al mío cuidar, faziendo el enperador estas cosas dichas, [tengo] que puede ser guardado él mismo, que es el su cuerpo” L. Estados, I, LXII.

Formant part del conjunt de normes higièniques, indissolublement unides a les normes ètiques de comportament sobre les quals l'escriptor castellà mira de configurar l'estil de vida de l'*excel·lència* nobiliària, podrien ser identificats com un tipus característic aquells aspectes especialment relacionats amb el que l'escriptor castellà anomena *ordenament* o els mandats de la natura. El discurs de vegades és tècnic (conservar la salut, facilitar la digestió d'un menjar, habitar millor el cos a l'esforç físic, etc.), però la intenció sempre és sòcio-moral: adequar-se al que està establert obrant segons la naturalesa que *fizieron muy bien los que la ordenaron*. Així, per exemple, els qui van ordenar els dejunis ho van fer per dues coses, per honrar Déu i per tenir cura del cos.

“Otrosí, los primeros que ordenaron los ayunos, fizieron[lo] por dos cosas: la primera por dar parte a Dios del tienpo...; la segunda, por apremiar el cuerpo, que non codibçiasse tanto las locuras et los delectes de la carne” L. Estados, I, LII.

L'ètica dignatària del tractament mesurat i ordenat l'expressa l'emperador en la manera com pren els plaers d'aquest món, els quals són de dues menes: els que ha de prendre *por fuerça naturalmente* i els que són *por acaesçimiento*. Els primers, tals com menjar, beure, dormir, banyar-se, *vaziamientos* o *fenchimientos*, com que són naturals no es poden deixar de fer, tot i que s'han de realitzar com cal, en temps i manera:

“...que las faga omne en los tienpos et en la manera que pertenesçe, segund ya desuso es dicho en algunos lugares, et que tome dellos lo que cunple para mante[ni]miento del cuerpo et non para tomar plazer nin deleite sin razón et con pecado” L. Estados, I, LXXXII.

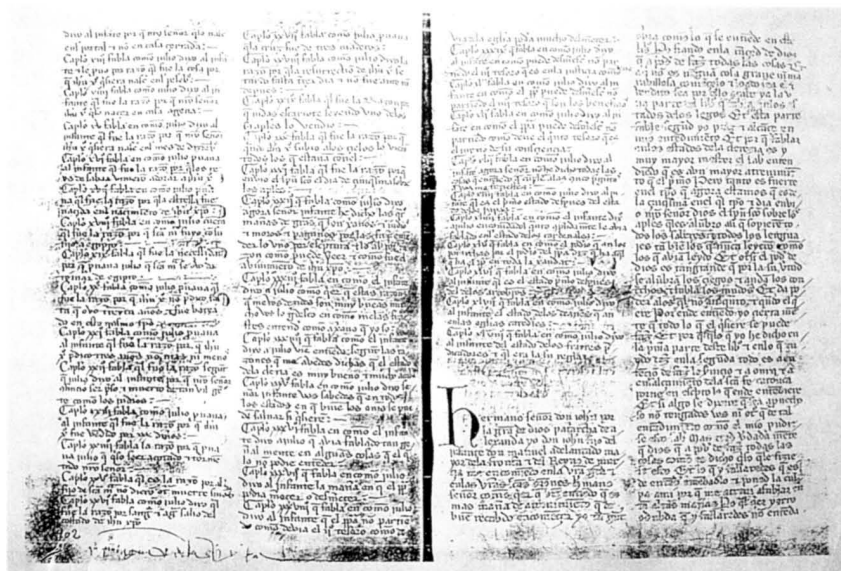
Els altres, els que no són per *acaesçimiento*, tals com cantar, escoltar música, caçar amb gossos o ocells, cavalcar i jugar, vestir-se i construir, no fan altre bé que donar plaer —que és quelcom que pertany i s'escau en les cases dels senyors— i no tenen per què ser dolents ni per a les ànimes, ni per als cossos, ni per a les hisendes, però a vegades, quan no es fan amb prudència, poden causar enuig i fallida dels béns:

“...los plazerres que los omnes toman et vienen por acaesçimiento son así como en oír estrumientes et cantares, et caçar con aves o con canes, et cavalgar et trebejar, et bestir et labrar et otras cosas que serían muy luengas de escribir...Et estos plazerres, a algunos dellos que non ha en ellos bien

sinon solamente el plazer, et otros en que ha plazer et mucho bien, et otros en que ay a las vegadas plazer et a las vegadas enojo et algunos vienes... deven dello usar en guisa que non enpesca a las almas nin a los cuerpos nin a las fazien-das”; L. Estados, I, LXXXII.

Independentment que els usos fossin o no destinats a la distinció social —a la definició de l'*excel·lència*— preocupa especialment a Don Juan Manuel els perills de corrupció, tant anímica com corporal (9), que hi ha en el fet de satisfer determinades necessitats corporals *naturalment ordenades* per plaer i delit, és a dir, amb pecat i no amb seny, faltant amb això el servei a Déu. Així, si bé és correcte obtenir plaer en la satisfacció de les necessitats que són de força natural, com ara menjar per recuperar l'energia corporal, beure per ajudar la digestió, permetre el pas de l'aliment a les venes (10) i refrigerar el cos, engendrar fills per mantenir el món, etc., menjar, beure i engendrar no amb aquestes intencions, sinó per delit, és atemptar contra la voluntat de Déu i el bon ordenament de la natura:

“...es ordenado el comer para rehazer lo que se desfaze del cuerpo de cadaldía por los trabajos et porque pudiese bevir para servir a Dios. Más los omnes que non comen por esa entención, mas comen tanto et tales menjares que lo traen a grandes dolencias et a menguar mucho la vida, et aún desean et fazen por el comer muchas cosas que les son dañosas a las almas et a los cuerpos... Otrosí, el beber ordenólo Dios naturalmente para enraleçer la vianda, por que pueda mejor moler el estómago et pueda pasar por las venas para gobernar et mantener el cuerpo, para umicar et enfriar et escaldar el cuerpo segund fuere mester. Mas los omnes no beven sino por el plazer et por el

Començament del Libro Segundo del Libro de los Estados

sabor que toman en el beber, et fázelo en guisa que muchos toman grandes yerros en los entendimientos, para fazer muchas cosas que no son servicio... Otrosí, en el e[n]gendrar de losijos ordenó Dios naturalmente, por que pues los omnes non pueden dura[r], que finquen losijos para mantener el mundo et para que Dios sea servido et loado dellos. Mas muchos omnes non lo fazen por esta entencion, sinon por el plazer et por el deleite que toman en ello, et fazen todo el contrario de aquello para que nuestro señor Dios ordenó el e[n]gendramiento...” *L. Estados, I, LII.*

Tanmateix, tot i ser determinant el discurs higiènic en la representació de Juan Manuel de l'educació corporal nobiliària, aquesta no es pot comprendre sense referència a la formació tècnica i l'enduriment físic (11) necessaris en les destreses bèl·liques i recreatives pròpies de la noblesa cavalleresca.

Pel que fa al primer aspecte, cal assenyalar, de manera sobretot difusa, una seqüenciació progressiva d'acti-

vitats encaminades a afavorir l'aprenentatge en consonància amb les capacitats alhora que incideix en la importància que els ensenyaments es realitzin en la joventut perquè en aquesta edat es retenen millor. El que escau, una vegada que els nens comencen a caminar, és pujar-los als cavalls sent sostinguts per altres homes fins que s'hi puguin mantenir per ells mateixos, a la qual cosa cal afegir els jocs i les pràctiques recreatives cavalleresques, les quals, segons assenyala expressament, no entorpeixen la formació intel·lectual:

“Ca las cosas que se aprenden en moçedat, mejor las sabe et retiene omne después en toda su vida...”;
L. Estados, I, VI.

“...lo que los omnes pueden fazer es esto: que luego que los niños comienzan a andar, que deven a las vezes subirlos a las vestias, et omnes en pos dellos que los tengan; et desque entendieren que se pueden tener en las bestias por su cabo, deven guisar que comiencen más a trabajar, pero en manera que non sea daño del cuerpo. Et desque vieren que se puede man-

tener en cavallo, devenle fazer andar poco a poco en él, fasta que entienda que sin reçelo lo pueda remeter, et después, cada día faziendo más, fasta que se atreva a poner espuelas a qualquier cavallo. Otrosí devenle mostrar çacar et correr monte, et bofordar, et armarse, et saber todos los juegos et las cosas que pertenesçen a la cavallería, porque estas cosas non enpesçen al leer nin el leer a estas cosas” *L. Estados, I, LXVII.*

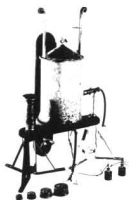
Pel que fa al que avui s'anomena *enduriment físic*, aquest es construeix mitjançant el lliurament esforçat a les activitats que són pròpies del seu rang, sense cedir a cap mena d'eventualitat ni contratemps que pugui afectar l'esperit:

“...et si fuere de hedat que pueda andar de cavallo et sofrir la fortaleza del tienpo, non deve dexar, por fuerte tienpo que faga, de ir a caça en cavallo, et vestir ganbax gordo et pesado, et mucha ropa; lo uno, por se guardar del frio, et lo ál, por acostunbrar el cuerpo a sofrir el peso de las armas, quando le acaesçiere” *L. Estados, I, LXVII.*

Així mateix, a través de les condicions deliberadament modificades en les quals realitza la seva activitat quotidiana:

“Et en quanto andudiere a caça deve traer en la mano derecha lança o ascoña o otra vara; et en la izquierda deve traer un açor o un falcón. Et esto deve fazer por acostunbrar los braços: el derecho para saber ferir con él, et el izquierdo, para usar el escudo con que se defiende”; *L. Estados, I, LXVII.*

Respecte de les qualitats físiques, pròpiament dites, no es pot dir que el *Libro de los Estados* constitueixi un discurs ben organitzat en què aquestes siguin tractades, o simplement

descrites, de manera particular. En un context en què el fil conductor és d'índole espiritualista —la salvació de l'ànima— i on el cos vol ser col·locat en un segon pla —tot i que difícilment aconseguit—, aquestes apareixen ineludiblement juntes i fins i tot foses amb les qualitats espirituals. D'aquesta manera Don Juan Manuel, igual que ho havia fet el seu oncle Alfons X, esmenta la bravesa, la capacitat d'esforç i sofriment, la valentia per exposar el cos, el mestratge o l'*arteria* en el maneig de l'armament i la cavalcadura, l'atreviment i alhora la tranquil·litat en les escomeses, la capacitat per dominar i per dominar-se, totes elles unides a unes *grant vergüenza et grant corazón*; qualitats que, d'altra banda, són interpretades com les condicions que tot cavaller cristià ha de posseir per defensar l'honra, l'imperi i la llei cristiana en un entorn que, al cap i a la fi, és bèl·lic i en què el mateix ordre estamental determina que

"...los enperadores pueden todo fazer mejor que otros omnes" (L. Estados; I, LXXIX), "...mostrando buen talante et faziendo mucho bien a los que quisieren bevir en paz et en asusiego et sin rebuelta, et mostrando mal talante de dicho et de obra a los tortiçeros que non quieren bevir en paz et en asesiego, sinon con bulliçio et con rebuelta, castigándolos cruamente et brava... esta braveza et esta cruadat dévela mostrar de palabra et de gesto, para espantar a las gentes ante que lleguen a fazer cosas porque merescan la muerte." L. Estados, I, LXIX.

Recomanacions per perdre la por als salts que pugui fer el cavall en terrenys feréstecs, normes sobre acostumar-se a condicions diverses i incòmodes a l'hora de dormir i algunes restriccions ocasionals en el menjar, lliçons sobre la millor manera i la més

noble de tractar els fills, la dona i la resta dels parents, orientacions sobre els plaers que convenen al cos i com satisfer-los ordenadament i sense caure en pecat, etc. completen els aspectes bàsics de l'educació corporal de l'infant hereu, tal com és expressada al *Libro de los Estados*, sempre conjugada —com ja hem apuntat— amb la formació intel·lectual i moral.

Aquestes capacitats materialitzaven determinades virtuts de l'ànima tals com la lleialtat, la generositat, la liberalitat, la franquesa, etc. en trets corporals com són la força i la destresa, la bellesa, la moderació en els gestos i en el tracte, etc., els quals constituïen els ingredients indispensables sobre els quals se sublimava l'ordre moral i somàtic de la conducta: la dignitat i l'honra. Constituïen, en aquest sentit, la definició de la noblesa a través d'un discurs didàctico-moral de l'*excel·lència* corporal, en gran mesura d'acord amb les exigències cristianes, per la qual cosa s'elaborava l'estatut del cos dels governants: moltes vegades, més l'univers possible i desitjable dels gestos que l'univers real. I és que la definició de l'estil de vida virtuós —i cristià— del cavaller a través dels diferents tractats didàctico-morals de l'època era, a vegades, més una exhortació que una descripció (12).

En el que sí es mostra explícit Don Juan Manuel és respecte a les *maneres* pròpies dels cavallers, referint-se a les pràctiques i els jocs als quals aquests podien o havien de dedicar-se, en alguns casos derivacions lúdiques de l'activitat bèl·lica i, sempre, manifestacions distintives de l'estirp i del poder econòmic: cavalcar, nedar, jugar *juegos apuestos*, caçar, *bofordar* (13), fer esgrima, etc. que bàsicament coincideixen amb les pràctiques enunciades en la major

part de les obres de temàtica cavalleresca segons ha posat de relleu Mario Merlino (1978).

El posat en el tracte quotidià, la definició de les bones maneres i els bons costums, també gaudeixen en el *Libro de los Estados* d'un tractament explícit i, en aquest cas, infinitament més gran que el dedicat al que anomenem capacitats físiques. No en va, l'estil de vida cavalleresc, que va arribar a ser considerat com a legítim patrimoni de distinció nobiliària, es mostrava bàsicament vinculat a la presentació i exhibició —ostentosa, es podria dir— d'una determinada forma ritualitzada de la gestualitat: la gestualitat mesurada i *decorosa* (14), els usos, els gestos, les maneres, els costums, etc. ordenats que, se suposa, eren l'expressió d'una moralitat i una sensibilitat que anava més enllà de les formes de concebre el cos, de les maneres d'operar simbòlicament i material amb aquest (i sobre aquest) i de les maneres de presentar-lo davant els altres. I és que, com ha assenyalat Antonio Carreño (1977, pàg. 4), l'individu de la societat jeràrquica de l'època de Don Juan Manuel arriscava la seva enteresa —molt més com més elevada era la seva posició— en cada acte públic; la seva manera d'actuar es convertia en potencial instrument de negació social i de menysvàlua personal en tant que comprometia la seva vergonya i honra —els valors primordials en l'estat del cavaller.

Els capítols LII, LVII, LIX, LXII, LXVI, LXVII i LXXXII constitueixen, en aquest sentit, una reconstrucció força fidel de les disposicions que, quant a les formes de presentació corporal de l'*excel·lència* nobiliària o cavalleresca, havia introduït el seu oncle, el rei Alfons, en la *Segunda Partida* d'acord, d'altra banda, amb la més difosa tradició. Una

tradició en què l'atenció acurada a tot el que emergia del cos com a signe de l'*excel·lència* oferia alguns dubtes d'interpretació en el sentit que, sent l'aparença externa res més que el reflex d'una actitud moralitzada (senyal de la virtut o del defecte interior), la dada física perdia força davant la valoració moral (15). Tant és així que l'actitud física que revelava clarament la intenció era objecte de condemna i per això la postura havia de ser circumspecta i el moviment contingut: s'entén que mitjançant la vigilància, l'ordenament cada vegada més precís dels gestos i la codificació cada vegada més rigorosa dels afectes —tant les manifestacions corporals visibles com les invisibles— trobava l'home medieval, tant més com més elevada i distingida era la seva posició, el mode més perfecte (distingit) de realització. En la divisió orgànica de la societat imaginada per Don Juan Manuel, en la qual el paper capital requeria en la noblesa o el clergat, cada grup social tendia a ser definit per una sèrie de qualitats que, si bé en darrer terme remetien a organitzadors espirituals, no podien sinó manifestar-se a través de trets corporals polaritzats: d'una banda l'*excel·lència*, a través de la bellesa, la força, la destresa, però, cada vegada més, a través de la mesura, l'el·lègància, el posat o la temperança (la reducció o minimització del cos); i de l'altra la *villanía*, a través de la lletgesa, la debilitat, la turpitud però, cada vegada més, a través de l'exageració gestual, la deixadesa, la rudesia (la superabundància del cos).

Notes

1. Qualificada pel mateix Don Juan Manuel com *fabiella*.

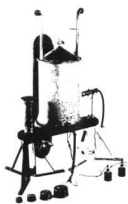
2. En la mesura en què aquestes referències acompanyen la major part dels plantejaments didàctico-morals, potser no és una exageració dir que el cos i els gestos apareixen en el *Libro de los Estados* com un blanc sobre el qual es teixeix tota una retícula ideològica i de saviesa heretades que, codificant els seus usos i les seves maneres i organitzant l'univers possible i desitjable dels moviments —el comportament *ordenat*—, ordenava la consciència afectiva dels individus, naturalitzava l'estatut de les diferències i legitimava les estructures socials.
3. Vegeu de Vicente M. (1995) *La representación del cuerpo de la nobleza en la sociedad imaginada de Don Juan Manuel. En "Libro de los Estados" en su contexto*. Tesi doctoral. Universitat de Lleó.
4. En tant que constitueixen una constant en la qualificació de la noblesa que permetia distingir els seus actes com a actes *excel·lents* davant els actes vils.
5. "...maneras son así como cavalgar et bofordar (joc de llançar), et fazer de cavallo et con las armas todas las cosas que pertenesçen a la cavallería. Et otrosí son maneras nadar et esgrimir et jugar los juegos apuestos et buenos, sin tafurería, q ue pertenesçen a los cavalleros, et caça et correr monte en la manera que les pertenesçe, et andar lo más apostadamente que pudieren en sus guisamientos et en sus vestiduras" (*L. Estados*, I, V).
6. "...Et desde omne ha la cosa acostunbrada mucho, fázese muy grave se partir de ella. Et por ende a muy mester omne que sea muy bien acostunbrado en comer et en verse et en fablar, et en fazer todas sus cosas segund conviene, para guardar lo que deve a Dios et al mundo" (*L. Estados*, I, VI).
7. És clar que per a Don Juan Manuel el poder de la reialesa és cedit directament per Déu, i aquells ocupen el seu lloc a la terra, com es desprèn del text següent: "*Ca los reys son en la tie[r]ra en logar de Dios, et las sus voluntades son en la mano de Dios*" (*Libro del cavallero et del escudero*, XVI).
8. *Libro del cavallero et del escudero*, XIX.
9. Segons una sentència rotunda a propòsit de la salvació de l'ànima en l'estat dels emperadors, "*lo cierto es que más es seer sancto que salvo*" (*L. Estados*, I, XLVII), cal dir que, en darrer terme, li preocupa més la possible corrupció anímica que la corporal.
10. Afirmació que ha estat considerada per alguns com una al·lusió a la circulació de la sang abans que Miguel Servet hagués fet el descobriment. Vegeu Benito i Durán (1977).
11. La diferència entre els aspectes tècnics i físics (l'enduriment) de l'educació corporal i fins i tot de la mateixa activitat motriu no deixa de ser una anàlisi moderna que apli-

quem en un context en què només molt lleument es distingia entre una i altra cosa. Tots els components de la destresa corporal eren, al cap i a la fi, tributaris de totes les disposicions personals (i del llinatge) considerades en un conjunt fos, indissociable.

12. D'entre les moltes accepcions per les quals va anar discorrent el concepte de cavaller no van faltar, sens dubte, aquelles que l'associaven amb els vicis o pecats de la luxúria, la supèrbia, la violència incontinència, el joc d'atzar, la inclinació al pillatge, etc. —el mateix Alfons X ho manifesta en algunes de les seves *Cantigas*— de tal manera que, en gran part, els tractats de cavalleria buscaven modificar el comportament mitjançant l'exaltació d'unes virtuts que posseïen en poc grau.
13. Joc típic de cavallers que consisteix a llançar una canya afilada o llança contra una estructura de taules en què es posava a prova l'habilitat hípica i en el maneig de les armes.
14. El que Erasme va denominar més tard *la dignitat externa del cos a De civilitate memorum puerilum*. Varela J. —editora— (1985) *De la urbanidad en las maneras de los niños*. Ed. Ministerio de Educación y Ciencia. Madrid.
15. Vigarello G. (1991) "*El adiestramiento del cuerpo desde la edad de la caballería hasta la urbanidad cortesana*", a Feher M., Naddaff R. i Tazi N. (editors) *Fragmentos para una historia del cuerpo*, Ed. Taurus. Madrid.

Bibliografia

- BENITO y DURÁN A. (1972) *Filosofía del Infante Don Juan Manuel*. Ed. Excma. Diputació Provincial d'Alacant. Alacant.
- BROWN P. (1993) *El cuerpo y la sociedad*. Ed. Muchnik Editores. Barcelona.
- CARREÑO A. (1977) *La vergüenza como constante social y narrativa en Don Juan Manuel: El «Ejemplo L» del «Conde Lucanor»*. Ed. Instituto Caro y Cuervo. Bogotá.
- DUBY G. (1992) *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*. Ed. Taurus. Madrid.
- ELÍAS N. (1988) *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. Ed. F.C.E. Madrid.
- GIMENO CASALDUERO J. (1972) *La imagen del monarca en la Castilla del siglo XIV*. Ed. Revista de Occidente. Madrid.
- RUIZ M. C. (1987) *Literatura y política: el «Libro de los Estados» y el «Libro de las Armas» de Don Juan Manuel*. Ed. Scripta Humanística. Potomac, Maryland.

- RUIZ T. F. (1988) "Fiestas, torneos y símbolos de realeza en la castilla del siglo XV. Las fiestas de Valladolid de 1428", a Rucquoi A. (coordinadora) *Realidad e imágenes del poder. España a fines de la Edad Media*. Ed. Ámbito. Valladolid.
- SAVOYE DE FERRERAS J. (1984) "Forma dialogada y visión del mundo en el «Libro de los Estados» de Don Juan Manuel", a *Criticón*, Núm. 28. Ed. Institut d'Etudes Hispaniques et Hispano-Americaines; Université de Toulouse.
- SCHMITT J. C. (1991) "La moral de los gestos", en Feher M., Naddaf R. y Tazi N. (editores) *Fragments para una historia del cuerpo humano*. Ed. Taurus.

- STEFANO L. de (1982) "Don Juan Manuel y el pensamiento medieval", a *Don Juan Manuel, VII centenario*. Ed. Academia Alfonso X el Sabio. Universitat de Múrcia. Múrcia.
- VICENTE M. *La representación del cuerpo de la nobleza en la sociedad imaginada de Don Juan Manuel. El «Libro de los Estados» en su contexto*.
- VIGARELLO G. (1978) *Le corps redressé. Histoire d'un pouvoir pédagogique*. Ed. J. P. Delarge. París.
- VIGARELLO G. (1991) "El adiestramiento del cuerpo desde la edad de la caballería hasta la urbanidad cortesana", a Feher M., Naddaff R. i Tazi N. (editores) *Fragments para una historia del cuerpo*. Ed. Taurus. Madrid.

Fonts

- Conde Lucanor* (Don Juan Manuel); edició de Sotelo A. I. (1991). Ed. Cátedra. Madrid.
- Libro de los Estados* (Don Juan Manuel); edició de Macpherson I. R. i Tate R. B. (1991). Ed. Castalia. Madrid.
- Libro del cavallero et el escudero* (Don Juan Manuel); edició de Blecua J. M. (1982) Ed. Gredos. Madrid.
- Libro Enferido* (Don Juan Manuel); edició de Blecua J. M. (1982) Ed. Gredos. Madrid.